

Izabela Lewandowska

OBRAZ ZAKONU KRZYŻACKIEGO W IKONOGRAFII PODRĘCZNIKOWEJ POLSKI, NIEMIEC, LITWY I ROSJI W XX WIEKU

Słowa kluczowe:

ikonografia, podręczniki szkolne, tożsamość regionalna, Zakon Krzyżacki, ziemie pruskie

Schlüsselwörter:

Ikonographie, Schulbücher, regionale Identität, Deutscher Orden, preußisches Land

Keywords:

iconography, school handbooks, regional identity, Teutonic Order, Prussian lands

INSTYTUT POŁNOČNY
UNIVERSITY OF WROCLAW
INSTITUTE OF POLISH STUDIES

Charakterystyka materiału źródłowego

Artykuł powstał dzięki zgromadzonym materiałom źródłowym na potrzeby międzynarodowego projektu „Pruzenland [Ziemie pruskie]. Porównawcza analiza regionalnych konstrukcji tożsamości w podręcznikach szkolnych Niemiec, Polski, Litwy i Rosji”, realizowanego w latach 2010–2013 przez Georg–Eckert–Instytut w Braunschweig (Niemcy) oraz Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie przy współpracy z partnerami z Rosji (Moskwa) oraz Litwy (Wilno, Kowno)¹.

Celem badań była porównawcza analiza podręczników szkolnych, które na przestrzeni wieków XX i XXI były jednym z ważniejszych mediów kształtujących tożsamość młodego pokolenia. Łącznie przeanalizowano 740 podręczników w czterech językach. Efektem projektu są dwie monografie, jedna w języku polskim², druga w niemieckim³, różniące się nieco w treści, ale bazujące na tym

¹ Projekt był finansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz Deutsche Forschungsgemeinschaft Nr 565/1/N-DFG/09/2010/0.

² *Ziemie pruskie w podręcznikach Polski, Niemiec, Litwy i Rosji. Porównawcza analiza regionalnych konstrukcji tożsamości w XX–XXI wieku*, red. I. Lewandowska, S. Zloch, Olsztyn 2013.

³ *Das „Pruzenland“ als geteilte Erinnerungsregion Konstruktion und Repräsentation eines europäischen Geschichtsraums in Deutschland, Polen, Litauen und Russland seit 1900*, red. S. Zloch, I. Lewandowska, seria: „Eckert. Die Schriftenreihe Studien des Georg–Eckert–Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung”, Bd. 135, Braunschweig 2014.

samym materiale źródłowym. W pracach przeanalizowano kilka głównych toposów: krajobraz ziem pruskich, specyfikę plemion pruskich, bitwę pod Grunwaldem, problematykę religii, kanon postaci na przestrzeni dziejów, migracje w wieku XX oraz dzieje oświaty i współczesną polską edukację regionalną. Przygotowana została także wersja on-line materiałów dydaktycznych (map, ilustracji, tekstów źródłowych, wykresów i szkiców) w kilku językach⁴.

Ponieważ obie monografie w niewielkim stopniu wykorzystały materiał ilustracyjny, w poniższym tekście przeanalizuję obraz zakonu krzyżackiego utrwalony w ikonografii podręcznikowej. Kwerenda do niniejszego tekstu polegała na analizie skanów stron podręcznikowych zgromadzonych do projektu. Łącznie było to 228 podręczników, przy czym nie wszystkie dotyczyły okresu średniowiecza czy okresu nowożytnego, które chronologicznie obejmują funkcjonowanie zakonu. Część z nich posiadała na tyle ogólne tytuły, że dopiero „przekartkowanie” książki dawało podstawę do stwierdzenia, iż dotyczy on dziejów późniejszych.

Materiał źródłowy poddany analizie

Lata/kraje	Polska	Niemcy	Litwa	Rosja	Razem
	przeanalizowane podręczniki / ilustracje				
1918–1948	16/16 + 14/6*	36/10	4/6	7/0**	77/38
1950–1989	18/10	43/4	3/1	33/0	97/13
1990–1999	23/29	15/9	10/6	6/0	54/44
Razem	71/58	94/23	17/13	46/0	228/93

Objaśnienia: * podręczniki emigracyjne z lat 1942–1948; ** lata 1909–1917.

Analizie poddano najwięcej tytułów książek niemieckich (94), następnie polskich (71), rosyjskich (46) i litewskich (17). Biorąc pod uwagę rok wydania, to największą liczbę podręczników przeanalizowano z okresu socjalistycznego (dla Niemiec zarówno RFN, jak i NRD) – 97, następnie podręczników międzywojennych i emigracyjnych (77), najmniej zaś z ostatnich lat XX w. – 54 sztuki. Biorąc jednak pod uwagę nasycenie książek w poszczególnych okresach, to w pierwszym z nich było średnio 26 podręczników na 10 lat, w drugim 24 podręczniki i w trzecim – 54, a więc zdecydowanie najwięcej. Warto podać, iż polskich podręczników okresu międzywojennego najwięcej pochodziło z pierwszych lat po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, znacznie mniej z lat trzydziestych XX w. Podręczników niemieckich przeciwnie – najwięcej z końca lat trzydziestych XX w. Dzięki

⁴ preuzzenland.eu. Założenia tej strony zaprezentowane zostały w: I. Lewandowska, *Międzynarodowy projekt „Pruzenland. Regionalne konstrukcje tożsamości w podręcznikach Niemiec, Polski, Litwy i Rosji” i jego możliwości w wizualizacji historii regionalnej*, w: *Wizualizacje historii. IX Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2012, s. 43–49.

osobistym kontaktom jednego z profesorów Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM udało się nam sprowadzić do potrzeb projektu z Biblioteki Polskiej w Paryżu kilkanaście podręczników wydawanych w czasie II wojny światowej i na emigracji powojennej. Niestety, nie udało się członkom projektu odnaleźć w bibliotekach rosyjskich podręczników z okresu międzywojennego, stąd analizowane w niniejszym tekście pochodzą jeszcze sprzed Rewolucji Październikowej. Natomiast na 33 przeanalizowane podręczniki okresu powojennego (do 1989 r.) tylko w sześciu znalazłam odwołanie do treści związanych z zakonem krzyżackim, głównie przy wzmiankowanej bitwie pod Grunwaldem, niestety w żadnym nie ma ikonografii. Był także problem z podręcznikami litewskimi okresu sowieckiego, bowiem okazało się, że po przełomie ustrojowym wszystkie stare podręczniki wycofano z obiegu, a nawet z bibliotek. Z relacji bibliotekarzy wiemy, że są przechowywane w magazynach archiwalnych, do których osoby postronne nie mają wstępu. Trzy podręczniki z tamtych czasów analizowane w niniejszym tekście pochodzą ze zbiorów prywatnych zaprzyjaźnionych Litwinów.

Perspektywa dydaktyczna

W dydaktyce historii dużą wagę przywiązuje się do środków dydaktycznych, które wzbogacają słowny przekaz nauczyciela. Środki dydaktyczne to „przedmioty materialne lub ich wytwory, oddziałujące na różne receptory i umożliwiające wtórną rekonstrukcję procesu dziejowego na potrzeby związane z szeroko rozumianą edukacją historyczną”⁵. Istnieje kilka podziałów środków dydaktycznych. Jeden z nich uwzględnia ikonografię. Wówczas środki dydaktyczne dzielimy na:

1. Środki poglądowe bezpośrednie:
 - pozostające w środowisku naturalnym (zabytkowe budowle, np. pałac, zamek, kościół),
 - pozostające w środowisku sztucznym (zabytki ruchome gromadzone w muzeach, archiwach, bibliotekach);
2. Środki poglądowe pośrednie:
 - odwzorowujące relikty minionej rzeczywistości w sposób jednowymiarowy (inaczej środki obrazowe statyczne, jak fotografia, obraz dydaktyczny, rysunek, obraz artystyczny lub jego reprodukcja),
 - odwzorowujące relikty minionej rzeczywistości w sposób wielowymiarowy (modele).

Ilustracje zaliczane są do środków dydaktycznych poglądowych pośrednich, które odwzorowują relikty minionej rzeczywistości w sposób jednowymiarowy bez pośrednictwa urządzeń projekcyjnych takich jak diaskop, episkop, komputer czy

⁵ A. Suchoński, *Środki dydaktyczne*, w: *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny. Dla nauczycieli i studentów*, red. J. Maternicki, Warszawa 2004, s. 370.

rzutnik multimedialny „Ilustracja” to każde figuratywne przedstawienie treści historycznych, często wymiennie określane terminem „obraz”, przy czym „ilustracja” jest pojęciem nadrzędnym⁶. W niniejszym tekście zajmę się tylko ikonografią podręcznikową i to głównie pod kątem ilościowo-treściowym, a nie interpretacyjnym. Pomijam także funkcje tego rodzaju środka dydaktycznego oraz zasady pracy z ilustracją na lekcji historii.

Analizując wszystkie podręczniki w czterech krajach na przestrzeni całego XX w. należy stwierdzić, iż najwięcej ilustracji stanowią **fotografie** (31). Biorąc pod uwagę stopień wierności w odtwarzaniu realiów historycznych – fotografie przedstawiają rzeczywistość w sposób najbardziej wierny (pomijając sporadyczne fotomontaże). Następne w kryterium wierności są obrazy będące dziełami sztuki i na końcu obrazy dydaktyczne. Fotografie „pokazują w ujęciu całościowym daną rzeczywistość historyczną lub też wyodrębnione z całości detale. Fotografia umożliwia przedstawienie kolorytu epoki i dlatego zdaniem niektórych dydaktyków należy do ważnych źródeł historycznych. Mogą to być zdjęcia przedstawiające narzędzia pracy, zabytki architektury, rzeźby, malarstwa itp.”⁷ W analizowanych podręcznikach, ze względu na brak środków technicznych w średniowieczu autorzy nie mogli w pełni wykorzystać walorów fotografii, częściej stosowanych w późniejszych epokach pokazującej życie codzienne, czy ważne wydarzenia historyczne. Taką rolę do analizowanego okresu pełni obraz historyczny.

W podręcznikach zastosowano fotografię do pokazania wyglądu zamku malborskiego (19), głównie całej jego panoramy pięknie prezentującej się od strony Nogatu⁸, w podręcznikach niemieckich mamy także fotografie zrobione we wnętrzach zabytku⁹. Natomiast w pozostałych krajach (Litwa, Polska) umieszcza się też fotografie innych zamków lub ich ruin, tj. Bałgi i Trok¹⁰ oraz Radzyna Chełmińskiego, Torunia i Kwidzyna¹¹. Fotografuje się również architekturę miast (Gdańsk, Toruń, Kwidzyn), przy czym nie jako zabytków pozostawionych w spuściznie po Krzyżakach, ale jako przykłady gotyckich budowli¹². Mamy też po jednej fotografii

⁶ A. Suchoński, *Środki obrazowe*, w: J. Maternicki, Cz. Majorek, A. Suchoński, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1994, s. 391.

⁷ *Ibidem*, s. 393.

⁸ Np. H. Warneck, *Geschichtliches Unterrichtswerk für höhere Schulen, Klasse 3: Geschichte des Deutschen Volkes von der Gründung des Ersten Reiches bis 1648*, oprac. W. Rose, München–Berlin 1939, s. 49; *Historia Polski do roku 1795*, red. S. Arnold, oprac. H. Michnik, L. Mosler, wyd. 2, Warszawa 1957, s. 107; M. Koczerska, *Historia. U źródeł współczesności. Średniowiecze. Gimnazjum I, t. 2*, wyd. 2, Warszawa 1999, s. 220.

⁹ W. Gehl, *Geschichte, 3. Klasse, Ausgabe A: Oberschulen und Gymnasien: Von der Begründung des Ersten Reiches bis zum Ende des Dreißigjährigen Krieges*, Breslau 1939, s. 9.

¹⁰ V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Podręcznik historii dla szkół Kraju Kłajpedzkiego*, wyd. 4, Kłajpeda 1935, s. 46; A. Matutis, A. Stabingis, *Opowiadania z dziejów ojczystych. Czytanki z historii litewskiej SSR dla klasy V*, Kowno 1988, s. 19.

¹¹ J. Jasiński, *Historia. Starożytność, Średniowiecze. Podręcznik dla klasy I gimnazjum*, Warszawa 1999, s. 224–225; D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *Historia. Podręcznik dla I klasy gimnazjum*, Gdańsk 1999, s. 156, M. Koczerska, *op. cit.*, s. 120.

¹² Np. D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 160.

zabytków ruchomych – zbroi rycerskiej¹³ oraz zabytku archiwalnego – aktu pokoju toruńskiego z 1466 r.¹⁴

Bardzo często wykorzystywane są w podręcznikach **obrazy malarskie** (22), które ze względu na potrzeby dydaktyczne dzielimy na epizodyczne i typologiczne. Najczęściej w podręcznikach występują obrazy Jana Matejki *Bitwa grunwaldzka* (10)¹⁵ i *Hołd pruski* (6)¹⁶, które należą do obrazów epizodycznych. Natomiast obrazy typologiczne przedstawiają sceny typowe, charakterystyczne dla danego okresu. W podręcznikach będą to jedynie rysunki rycerzy krzyżackich. Nie bez przyczyny Jan Matejko znalazł takie uznanie wśród autorów i wydawców podręczników polskich i litewskich. Ten najśłynniejszy polski malarz XIX w. zasłynął kilkudziesięcioma wielkoformatowymi obrazami olejnymi, wykonanymi na płótnie z wielką precyzją, dociekliwością szczegółów historycznych, dużą paletą kolorów (np. *Stańczyk*, *Kazanie Skargi*, *Rejtan – upadek Polski*, *Unia lubelska*, *Stefan Batory pod Pskowem*, *Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem*, *Jan Sobieski pod Wiedniem*, *Kościuszko pod Racławicami*, *Konstytucja 3 maja 1791 roku*). Nie mniej znany jest cykl czterdziestu czterech rysunków „Poczet królów i książąt polskich” umieszczany chętnie w podręcznikach. Obraz „Bitwa pod Grunwaldem” o wymiarach 426 × 987 cm powstał w latach 1875–1878, a obecnie eksponowany jest w Muzeum Narodowym w Warszawie. Tylko nieco mniejszy, ale równie imponujący (388 × 785 cm) jest obraz „Hołd pruski”, malowany w latach 1880–1882, a eksponowany w Muzeum Narodowym w Krakowie¹⁷.

Inny wielki autor malarstwa historyczno-batalistycznego to Wojciech Koszak, którego w podręcznikach zamieszczono jeden obraz zatytułowany *Łokietek i Florian Szary po bitwie pod Płowcami*¹⁸. Koszak zasłynął szczególnie *Panoramą*

¹³ W. Gehl, *op. cit.*, s. 9.

¹⁴ *Historia Polski do roku 1795...*, s. 128.

¹⁵ Np. Prano, *Lietuvos istorija*, Kaunas 1919, s. 73; J. Geniušas, *Istorijos vadovėlis pradžios mokyklos V ir VI skyriui*, wyd. 3, Vilnius–Kaunas–Marijampole 1940, s. 111; B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla klasy pierwszej szkół średnich*, Warszawa 1918, s. 51; B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla klas niższych szkół średnich z 123 rycinami i 2 mapkami*, Lwów–Warszawa 1924, s. 58; M. Janelli, J. Kisielewska, *Z dziejów ojczystych. Zbiór opowiadań dla młodzieży szkół powszechnych i średnich z 35 rycinami i mapką*, Lwów–Warszawa 1920, s. 39; J. Rembieliński, *Historia Polski*, t. 1: *Średniowiecze*, Londyn 1948, s. 281; D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 147; J. Jasiński, *op. cit.*, s. 253.

¹⁶ B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla klasy pierwszej szkół średnich...*, s. 61; M. Janelli, J. Kisielewska, *op. cit.*, s. 53; B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla klas niższych szkół średnich...*, s. 68; J. Dąbrowski, *Wiadomości z dziejów Polski*, t. 2, Lwów 1928, s. 25; *Dzieje Polski w zwięzłym zarysie*, oprac. A. Sanocki, Genewa 1942, s. 46; G. Gebertowa, *Historia*, Paryż 1946.

¹⁷ Zob. J. Krawczyk, *Matejko i historia*, Warszawa 1990; M.H. Słoczyński, *Matejko*, Wrocław 2000; H. Blak, S. Grodziski, *Hołd pruski – obraz Jana Matejki*, Kraków 1990; A. Kucharski, *Malarstwo jako źródło historyczne na przykładzie wybranych obrazów polskiego historyzmu*, w: *Źródła w edukacji historycznej. III Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2006, s. 23–29; H. Palkij, *Obrazy i portrety władców Jana Matejki w edukacji historycznej – problem aktualności przekazu*, w: *Obraz, dźwięk i smak w edukacji historycznej. VII Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2010, s. 50–56.

¹⁸ D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 124.

Racławicką oraz kilkudziesięcioma obrazami przedstawiającymi główne wydarzenia bojowe polskich wojsk, jak *Przysięga Kościuszki na Rynku w Krakowie*, *Olshynka Grochowska*, *Sowiński na szanich Woli*, *Orlęta – obrona cmentarza*, *Portret Marszałka Józefa Piłsudskiego*, w tym wielu ujęć ułanów na koniach. Jego obrazy zdobią karty podręczników następnych epok, czyli wieku XIX i początku XX¹⁹.

Dwukrotnie w podręcznikach umieszczono obraz polskiego malarza Martina Schonincka *Oblężenie Malborka w 1460 roku*, wykonany techniką tempery na drewnie w 1536 r., obecnie własność Muzeum Historycznego Miasta Gdańska. Stanowił on jeden z czterech obrazów przeznaczonych dla Dworu Artusa w Gdańsku, gdzie wisiał nad ławą Bractwa Malborskiego, które zamówiło jego wykonanie. Rolą dzieła było podkreślenie zwycięstwa oręża gdańskiego nad zakonem krzyżackim oraz ukazanie triumfu króla Kazimierza Jagiellończyka²⁰.

W podręczniku litewskim nie podano autora i miejsca przechowywania dwóch obrazów przedstawiających *Spotkanie Witolda z Krzyżakami*²¹. Również nieznanym jest autor portretu wielkiego mistrza zakonnego Albrechta Hohenzollerna, który zamieszczony został w podręczniku polskim z 1994 r.²² Zaznaczyć tu należy, iż we wszystkich podręcznikach nie było więcej portretów Krzyżaków, ale za to było kilkanaście portretów Władysława Jagiełły w podręcznikach polskich i kilka w litewskich, wielkiego księcia litewskiego Witolda, który kilka razy występuje w podręcznikach polskich i kilka razy w litewskich, a także Prusa Hercusa Monte, którego mamy jedną podobiznę w podręczniku litewskim, ale dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. Analiza portretów nieKrzyżaków wykracza jednak poza ramy tego artykułu.

Dość sporą grupę ilustracji stanowią źródła ikonograficzne, do których możemy z pewnością zaliczyć **ryciny** (23). Najstarszym źródłem wykorzystanym w podręczniku jest ilustracja rycerza krzyżackiego z *Codex Manesse* (niem. *Große Heidelberger Liederhandschrift*). Jest to najważniejszy zbiór średniowiecznej poezji niemieckiej spisany na pergaminie i bogato zilustrowany w latach 1305–1340. Księga zawiera 137 miniatur, które są cennym źródłem wiedzy o ówczesnych ubiorach, przedmiotach codziennego użytku i znakach heraldycznych. Obecnie *Codex Manesse* znajduje się w bibliotece najstarszego niemieckiego Uniwersytetu Ruprechta-Karola w Heidelbergu²³.

Z wieku XV wykorzystano aż jedenaście ilustracji (często po kilka na stronie podręcznikowej) chorągwi krzyżackich z dzieła *Banderia Prutenorum* Jana Długo-

¹⁹ Zob. S. Krzysztofowicz-Kozakowska, *Kossakowie*, Wrocław 2001; K. Olszański, *Wojciech Kossak*, Wrocław 1982.

²⁰ <http://culture.pl/pl/dzielo/martin-schoninck-oblezenie-malborka-w-1460-roku>

²¹ V. Daugirdaitė-Sruogienė, *op. cit.*, s. 66, 73.

²² K. Zielińska, Z. Kozłowska, *Historia 2. Dzieje Nowożytnie 1492–1815. Podręcznik dla klasy II liceum ogólnokształcącego*, Warszawa 1994, s. 61.

²³ Obrazy w nim zawarte są zdigitalizowane i dostępne na stronie: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848>.

sza. Ten rękopis w języku łacińskim, pochodzący z 1448 r., zawiera ilustracje i opisy 56 chorągwi krzyżackich. Długosz sporządził je z pełną świadomością, bowiem napisał, iż gdy oryginalne chorągwie z biegiem lat spłowieją i ulegną zniszczeniu, na podstawie rycin można będzie sporządzić ich kopie. Kiedy w 1447 r. z okazji koronacji króla Kazimierza Jagiellończyka przybyło liczne poselstwo państwa krzyżackiego, nadworny kronikarz Długosz, korzystając z wiedzy i pomocy przybyłych posłów, sporządził kompletny opis zdobytych chorągwi wraz z ich kolorowymi podobiznami. Była to pierwsza dokumentacja historyczna, jaka powstała w Polsce²⁴. Ilustracje chorągwi stanowią doskonałe źródło historyczne dość często wykorzystywane w podręcznikach historii²⁵. Dwa razy mamy w analizowanych podręcznikach rycinę z XV w. przedstawiającą bitwę pod Grunwaldem, niestety, bez podania szczegółów co do proveniencji dzieła. Z wieku XVII (1684 r.) wykorzystano drzeworyt z podobizną wielkiego mistrza krzyżackiego Hermanna von Salza²⁶. Natomiast z wieku XVIII – siedzibę zakonu krzyżackiego w Wiedniu²⁷. Najczęściej pojawiają się przedstawienia zamku malborskiego z wieków XIX/XX²⁸ – plan, szkic, drzeworyt oraz sztych autorstwa niemieckiego grafika i ilustratora Hugo Ulbricha, który zasłynął z rysunków ilustrujących głównie zabytki Śląska, w tym Wrocławia. W polskim podręczniku międzywojennym zamieszczono rycinę Krzyżaka narysowanego przez Walerego Eliasza-Radzikowskiego (1840–1905)²⁹, polskiego malarza i fotografa, popularyzatora Zakopanego, współzałożyciela Towarzystwa Tatrzańskiego, autora przewodników, ilustratora oraz autora książek, m.in. *Ubiory w Polsce i u sąsiadów* (Kraków 1889), *Kraków dawny i dzisiejszy* (Kraków 1902).

Wydawcy w podręcznikach umieszczają także **rysunki (obrazy) dydaktyczne** (15), które lepiej uzmysławiają uczniom omawiane w tekście autorskim treści. Przedstawiają one realia, związane z procesem dziejowym w formie przystosowanej do potrzeb edukacji historycznej. W przeciwieństwie do obrazów historycznych nasyconych barwami i szczegółami, są dostosowane do możliwości poznawczych uczniów i zawierają tylko najistotniejsze elementy przedstawianych faktów czy realiów historycznych³⁰. Naj-

²⁴ J. Mitkowski, *Jan Długosz*, Warszawa 1988; *Jana Długosza chorągwie krzyżackie*, wstęp i oprac. S. Kuczyński, Warszawa 1987.

²⁵ J. Dąbrowski, *Wiadomości z dziejów Polski*, t. 1, Lwów 1927, s. 110; *Historia Polski do roku 1795...*, s. 106; J. Dowiat, *Historia dla klasy I liceum ogólnokształcących*, wyd. 4, Warszawa 1970, s. 396; M. Koczerska, *op. cit.*, s. 219; D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 147.

²⁶ *Entdecken und Verstehen I, Von der Urgeschichte bis zum Mittelalter*, red. H.–G. Ooman, Frankfurt/Main 1990, s. 182.

²⁷ T. Cegielski, K. Zielińska, *Historia. Dzieje nowożytne. Podręcznik dla szkół średnich klasy II liceum ogólnokształcącego*, Warszawa 1991, s. 33.

²⁸ W. Gehl, *op. cit.*, s. 8; *Entdecken und Verstehen I...*, s. 184; B. Müller, *Historia. Geschichtsbuch für Gymnasien*, t. 2: *Mittelalter und frühe Neuzeit*, Paderborn 1995, s. 90; W. Hug, W. Göbel, *Unsere Geschichte. Ausgabe für Gymnasien in Bayern, Jahrgangsstufe 7: Vom Reich der Franken bis zum Beginn der Neuzeit*, Frankfurt/Main 1993, s. 108.

²⁹ J. Dąbrowski, *Wiadomości z dziejów Polski*, t. 1, s. 54.

³⁰ M. Bieniek, *Dydaktyka historii. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2007, s. 56.

częściej w analizowanych podręcznikach pojawia się rycerz krzyżacki (9), inne rysunki są pojedyncze, np. Hermann von Salza (miniatura)³¹, chorągiew Albrechta Hohenzollerna³², schemat zakonu krzyżackiego z miniaturami³³.

Dość ważne z punktu widzenia dydaktyki historii są **rekonstrukcje** (3). Niestety, ich znikoma liczba świadczy o niedocenianiu tego rodzaju środka dydaktycznego. W podręczniku litewskim zamieszczono model zamku w Trokach³⁴, natomiast w podręcznikach polskich rysunkową rekonstrukcję murów obronnych Chełmna³⁵ oraz kolumnę maszerujących rycerzy krzyżackich³⁶.

Nowatorskim podejściem do ilustracji podręcznikowej jest umieszczenie w podręczniku litewskim z 1997 r. dwóch kadrów z filmu „Herkus Mantas”³⁷. Równie nowatorski i niepowielany jest komiks w ośmiu obrazkach, zamieszczony w podręczniku polskim z 1999 r.³⁸ W podręcznikach XX-wiecznych zabrakło innych rodzajów ikonografii, pojawiających się już od 2000 r., a mianowicie karykatury, plakatu, alegorii czy infografiki. Ich omówienie wraz z analizą poleceń i zadań dla uczniów na podstawie ilustracji podręcznikowych zasługuje na odrębne komparatystyczne studium.

Ilustracje w podręcznikach XX w. – kryterium dydaktyczne

Rodzaje ilustracji i ich liczba	Wyszczególnienie	Liczba ilustracji
Fotografie (31)	Zamki	23
	Miasta	6
	Inne zabytki	2
Obrazy malarskie (22)	Obrazy Jana Matejki	16
	Obrazy Wojciecha Kossaka	1
	Obrazy Martina Schonincka	2
	Obrazy nieznanymi malarzy	3
Ryciny z poprzednich epok (23)	Bitwa pod Grunwaldem (rycina z XV w.)	2
	Zamek Malbork (plany, szkice, sztychy)	4
	Rycerze krzyżacy, w tym wielcy mistrzowie	5
	Chorągwie krzyżackie	11
	Siedziba zakonu w Wiedniu	1

³¹ J. Jasiński, *op. cit.*, s. 225.

³² G. Gebertowa, *Historia...*, s. 140.

³³ D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 115.

³⁴ A. Matutis, A. Stabingis, *op. cit.*, s. 19.

³⁵ D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 113.

³⁶ *Ibidem*, s. 114.

³⁷ V. Jakimavičius, *Litwo ojczyzna moja. Podręcznik dla klasy V*, Wilno 1997, s. 112–113.

³⁸ J. Jasiński, *op. cit.*, s. 227.

Rodzaje ilustracji i ich liczba	Wyszczególnienie	Liczba ilustracji
Rysunki dydaktyczne (15)	Rycerz krzyżacki	9
	Wielcy mistrzowie zakonu krzyżackiego	2
	Zamek Malbork	1
	Chorągiew Albrechta Hohenzollerna	1
	Schemat zakonu krzyżackiego z miniaturami	1
Rekonstrukcje (3)	Zamek w Trokach	1
	Mury obronne Chełmna	1
	Rycerze zakonni	1
Kadry z filmu (2)	Sceny z filmu „Herkus Mantas”	2
Komiks (1)	Komiks w 8 obrazkach	1
Razem wszystkich ilustracji podręcznikowych		91

Perspektywa narodowo-chronologiczna

W polskich podręcznikach okresu międzywojennego i emigracyjnych (wydawanych zarówno podczas II wojny światowej, jak i po jej zakończeniu poza granicami kraju) najczęściej pokazywano zwycięską bitwę pod Grunwaldem (7) oraz hołd pruski z 1525 r. (6)³⁹ wskazujący na przewagę Polski nad zakonem, ujmując to ideologicznie – nad Niemcami. Trzykrotnie w podręcznikach z lat 1918, 1924 i 1929 z całości obrazu bitwy pod Grunwaldem wykadrowano i przybliżono postać wielkiego księcia litewskiego Witolda, co świadczyć może o docenianiu jego roli w zwycięstwie tej bitwy i chęci ułożenia poprawnych stosunków z Litwinami⁴⁰. Dwukrotnie zaś ukazano śmierć wielkiego mistrza⁴¹. Warto również zaznaczyć, iż obraz Jana Matejki „Hołd pruski” wykorzystywany jest jako ilustracja podręcznikowa tylko w podręcznikach polskich okresu międzywojennego. Nie pojawia się ani w późniejszym okresie, ani też w innych analizowanych krajach. Ponadto zamek malborski ukazano dwukrotnie, zaś rycerza krzyżackiego pięciokrotnie. Razem 22 ilustracji na 30 przeanalizowanych podręczników.

W okresie Polski ludowej, czyli w latach 1950–1989 zauważyć można zdecydowanie mniej ilustracji. Tylko w dwóch podręcznikach pokazano bitwę grunwaldzką, przy czym należy zaznaczyć, iż obowiązująca wówczas książka do średniowiecza autorstwa Jerzego Dowiata miała kilka wydań, które powielaly te same ilustracje⁴². Dwukrotnie, ale w tym samym podręczniku, umieszczono zamek

³⁹ Por. przyp. 15 i 16.

⁴⁰ B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla klasy pierwszej szkół średnich...*, s. 51; B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla klas niższych szkół średnich...*, s. 58, 133.

⁴¹ J. Dąbrowski, *Wiadomości z dziejów Polski*, t. 1, s. 109–110; J. Rembéliński, *op. cit.*, s. 281.

⁴² *Historia Polski do roku 1795...*, s. 106; J. Dowiat, *Historia dla klasy I...*, wyd. 4, s. 396.

malborski⁴³, natomiast krzyżackiego rycerza również dwukrotnie, ale w różnych wydaniach tego samego podręcznika⁴⁴. Jedna ilustracja przedstawia akt pokoju toruńskiego z 1466 r.⁴⁵ Razem 7 ilustracji na 18 przeanalizowanych podręczników, przy czym warto podkreślić, że wbrew pozorom ilustracje w okresie socjalistycznym nie miały nasycenia ideologicznego.

W Polsce demokratycznej, czyli w latach 1990–1999 (do reformy oświatowej) mamy stosunkowo najwięcej materiału pozatekstowego, w tym ilustracji. Pojawiają się też dłuższe podpisy pod ilustracjami, nawet kilkudzaniowe, stanowiące uzupełnienie tekstu głównego. Ilustracja podręcznikowa przestaje być tylko obrazem do tekstu, a staje się samodzielnym źródłem informacji dla ucznia. Nie widać też przesycenia jednym tematem, wręcz przeciwnie – pojawia się znaczna różnorodność. Mamy zatem w podręcznikach po trzy ilustracje bitwy grunwaldzkiej⁴⁶ oraz zamku malborskiego⁴⁷, przy czym zamieszczono też dwa inne zamki (Kwidzyn, Radzyń Chełmiński)⁴⁸. Obecne są miasta pruskie, jednak nie w kontekście ich założenia przez zakon krzyżacki, a raczej ich oporu przeciwko zakonowi, np. przy Toruniu w podpisie pod ilustracją napisano: „Ruiny zamku krzyżackiego w Toruniu – zniszczyli go toruńscy mieszczanie podczas powstania antykrzyżackiego w 1454 roku”⁴⁹. Przynależność do Polski podkreśla się przy ilustracji Gdańska po II pokoju toruńskim: „Tablica z ok. 1483 r. na Bramie Straganiarskiej w Gdańsku z herbem Polski – orłem w koronie, herbem Prus po lewej i herbem Gdańska po prawej stronie. Obie boczne tarcze są nachylone ku tarczy środkowej. W języku heraldycznym mówimy, że są one zwrócone ku tarczy środkowej w ukłonie heraldycznym”⁵⁰. Inaczej przedstawia się sytuacja przy podpisie zdjęcia lotniczego z centrum miasta Chełmna, pod którym umieszczono podpis oddający zasługi zakonowi krzyżackiemu w jego założeniu: „Miasto było lokowane przez Krzyżaków w 1233 r. (i powtórnie w 1253 r.), z przeznaczeniem na stolicę ich państwa w Prusach. Potem jednak wyprzedziły je w rozwoju gospodarczym takie miasta, jak Toruń i Elbląg. Przy lokacji Chełmna zastosowano odmianę prawa magdeburskiego. Na prawie chełmińskim lokowano większość miast i wsi Prus krzyżackich oraz wiele miast mazowieckich i wielkopolskich. Zwróć uwagę na rozmiary rynku i regularny plan miasta. Ratusz został przebudowany w XVI w. w stylu renesansowym. W głębi po lewej stronie widoczny gotycki kościół farny”⁵¹.

⁴³ *Historia Polski do roku 1795...*, s. 107, 127.

⁴⁴ J. Dowiat, *Historia dla klasy I...*, wyd. 4, s. 293; wyd. 6, Warszawa 1972, s. 316.

⁴⁵ *Historia Polski do roku 1795...*, s. 128.

⁴⁶ M. Koczerska, *op. cit.*, s. 219; D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 147; J. Jasiński, *op. cit.*, s. 253.

⁴⁷ M. Koczerska, *op. cit.*, s. 220; D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 148; J. Jasiński, *op. cit.*, s. 224–225.

⁴⁸ M. Koczerska, *op. cit.*, s. 120; J. Jasiński, *op. cit.*, s. 224–225.

⁴⁹ D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 156.

⁵⁰ M. Koczerska, *op. cit.*, s. 227.

⁵¹ *Ibidem*, s. 127.

W podręcznikach okresu 1990–1999 ukazano trzy ilustracje postaci związanych z zakonem krzyżackim, a mianowicie ich wielkich mistrzów – Hermanna von Salzę, Ulricha von Jungingena i Albrechta Hohenzollerna⁵², również trzy razy pokazano typowego rycerza krzyżackiego⁵³, jeden raz schemat organizacji zakonu wzbogacony o miniatury ilustracji⁵⁴, jeden obraz malarski bitwy pod Płowcami⁵⁵, jeden obraz ukazujący Malbork w czasie wojny 13-letniej i podpis: „Oblężenie Malborka – w marcu 1460 roku wojska polskie przy wsparciu posiłków gdańskich rozpoczęły blokadę Malborka, który skapitulował w sierpniu tego samego roku”⁵⁶. Wielce interesująca jest rycina z XVIII w. umieszczona przy temacie o sekularyzacji zakonu krzyżackiego w Prusach z następującym podpisem: „W 1839 r. Zakon Krzyżacki (Niemiecki) przekształcił się w zakon charytatywny, do którego dopuszczono kobiety. Na ilustracji: siedziba Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu (XVIII w.), od 1809 r. do dnia dzisiejszego rezydencja wielkich mistrzów. W 1981 r. Zakon Niemiecki liczył 47 braci zakonnych oraz 407 siostr”⁵⁷. Dla wyjaśnienia warto wspomnieć, że w żadnym innym podręczniku, nawet niemieckim, takiej ilustracji więcej razy nie spotkałam.

Równie ciekawy, ale bardziej pod względem dydaktycznym niż narodowościowym jest komiks słowny, zawierający osiem obrazków. W celu przybliżenia sposobu, w jaki przez komiks kształtuje się świadomość młodego pokolenia przytoczę jego treść:

Chłopiec 1: „Zaczynam rozumieć, dlaczego Polska nie jest mocarstwem! Jak się robiło takie kuchy jak ta ze sprowadzeniem Krzyżaków!”

Chłopiec 2: „Zrozum Konrada – Chronił swoje ziemie, swoich ludzi”.

Chłopiec 1: „To mógł dobyć miecza i walczyć jak mężczyzna”

Chłopiec 2: „Robił to, ale ile można tracić? Dziś też wynajmuje się żołnierzy – najemników. Poza tym krzyżacy mieli bardzo dobrą opinię”.

Chłopiec 1: „Ja bym nie ufał tym przebierańcom...”

Chłopiec 2: „Za to piękne były ich zbroje i znaki”.

Chłopiec 1: „Może i piękne, ale oszukańcze. Pod znakiem krzyża walczyć z poganami zgoda, ale przecież łupili także wyznawców własnej wiary”.

Chłopiec 2: „Nic ci nie odpowiem, jestem przeciwny każdej wojnie. W słusznej sprawie czy nie. Wojna jest zawsze najgorszym rozwiązaniem”⁵⁸.

⁵² J. Jasiński, *op. cit.*, s. 225; D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 148; K. Zielińska, Z. Kozłowska, *op. cit.*, s. 61; T. Cegielski, K. Zielińska, *op. cit.*, s. 31.

⁵³ D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 114; J. Jasiński, *op. cit.*, s. 227.

⁵⁴ D. Musiał, K. Polacka, S. Roszak, *op. cit.*, s. 115.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 124.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 155.

⁵⁷ T. Cegielski, K. Zielińska, *op. cit.*, s. 33.

⁵⁸ J. Jasiński, *op. cit.*, s. 227.

Razem w okresie dziesięciu lat (1990–1999) mamy 25 ilustracji na 22 przeanalizowane podręczniki tego okresu, co oznacza, że w książkach dotyczących średniowiecza było ich co najmniej kilka, bowiem niektóre podręczniki omawiały epoki późniejsze.

W podręcznikach niemieckich okresu międzywojennego mamy do czynienia tematycznie tylko z jedną ilustracją, a mianowicie zamkiem malborskim, który występuje aż dziewięciokrotnie⁵⁹, oraz z jedną ilustracją przedstawiającą zbroję rycerską⁶⁰, która została umieszczona bezpośrednio przy fotografii przedstawiającej wnętrze zamku. Łącznie 10 ilustracji na 36 przeanalizowanych podręczników.

W drugiej połowie XX w., do roku 1989 mamy do czynienia tylko z czterema fotografiami zamku malborskiego⁶¹. To może dziwić biorąc pod uwagę rozwój dydaktyki niemieckiej i możliwość wykorzystania chociażby zamku malborskiego czy postaci wielkich mistrzów zakonu do celów ideologicznych⁶². Razem mamy zaledwie cztery ilustracje na 43 przeanalizowane podręczniki.

Po przełomie roku 1989, tj. zburzeniu muru berlińskiego, powrócono do częstszego ilustrowania dziejów zakonu krzyżackiego. Mamy zatem sześć ilustracji przedstawiających zamek w Malborku⁶³, dwie ukazujące typowego rycerza krzyżackiego⁶⁴ i jedną – Hermanna von Salzę⁶⁵. Razem dziewięć ilustracji na 15 przeanalizowanych podręczników.

W podręcznikach litewskich w okresie międzywojennym (do 1940 r.) bitwa grunwaldzka prezentowana jest dwukrotnie⁶⁶, zamek Bałga jeden raz⁶⁷, tyleż samo hołd pruski (tu charakterystyczny podpis: „Brandenburski książę Albrecht przysięga lojalność Zygmuntowi I”) ⁶⁸. Bardzo ideologiczne są dwa obrazy ilustrujące spo-

⁵⁹ R. Froning, L. Wülker, *Lehrbuch der Geschichte für Lyzeen*, t. 2: *Das Mittelalter. Für Klasse IV*, wyd. 4, Leipzig–Frankfurt/Main 1921, s. 123; K. Dunger, M. Stoll, *Deutsche Geschichte*, t. 2: *Von der Gründung des Ersten Reiches bis zum Westfälischen Frieden*, Bamberg–München–Berlin 1938, s. 60; Maier–Schirmeyer *Lehrbuch der Geschichte für höhere Schulen, Mittelstufe*, t. 2: *Von der germanischen Frühzeit bis zum Westfälischen Frieden*, red. W. Schiefer, oprac. E. Kaier, P. Vogel, R. Kempen, wyd. 12, Frankfurt/Main 1937, s. 118, 120; *Volkwerden der Deutschen. Geschichtsbuch für höhere Schulen, Klasse 3: Von der Gründung des Ersten Reiches bis 1648*, red. M. Edelmann, L. Gruenberg, oprac. H. Bartels, E. Buchholz, Leipzig–Berlin 1939, s. 77; H. Warneck, *op. cit.*, s. 49; W. Gehl, *op. cit.*, s. 8–9.

⁶⁰ W. Gehl, *op. cit.*, s. 9.

⁶¹ J. Erdmann, *Erbe des Aberdiandes. Lehrbuch der Geschichte für Höhere Schulen, Mittelstufe*, t. 2: *Das Mittelalter*, Düsseldorf 1953, br.p.; F. Ebner, *Geschichte des Mittelalters. Geschichtswerk für höhere Lehranstalten, Mittelstufe*, t. 2: *Mittelalter*, München 1956, s. 126–127; E. Kaier, H. Göttling, J. Lehmann, *Grundzüge der Geschichte*, t. 2/3, Vom Entstehen der abendländischen Einheit bis zum Wiener Kongress 1815, wyd. 6, Frankfurt/Main–Berlin–Bonn 1958, s. 60.

⁶² Zob. np. J. Hannig, *Bilder die Geschichte machen*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1989, H. 1, s. 10–31.

⁶³ BSV-Geschichte, 2GN, *Vom Mittelalter bis zur Europäisierung der Erde*, red. K.-H. Zuber, H. Holzbauer München 1998, s. 180; K.-H. Zuber, H. Holzbauer, BSV-Geschichte, 2GN, *Von Frankreich bis zum Dreißigjährigen Krieg*, München 1994, s. 198; *Entdecken und Verstehen I...*, s. 184; B. Müller, *op. cit.*, s. 90; W. Hug, W. Göbel, *op. cit.*, s. 108; F. Hofmeier, *Wege durch die Geschichte, Geschichtsbuch Gymnasium Bayern*, t. 2, Berlin 1992, s. 133.

⁶⁴ *Entdecken und Verstehen I...*, s. 182; W. Hug, W. Göbel, *op. cit.*, s. 111.

⁶⁵ *Entdecken und Verstehen I...*, s. 182.

⁶⁶ Prano, *op. cit.*, s. 73; J. Geniušas, *op. cit.*, s. 111.

⁶⁷ V. Daugirdaitė-Sruogienė, *op. cit.*, s. 43.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 108.

tkanie z Krzyżakami, a szczególnie podpis pod jednym z nich: „Przysięga Witolda. Jawnuta [sic!?] Witold widząc, że Krzyżacy oblężyli i spalili zamek Kowno, przysięga, że przez całe swoje życie będzie bronić ojczyzny przed wrogiem”⁶⁹. Razem jest to sześć ilustracji na cztery przeanalizowane podręczniki.

W okresie sowieckim 1950–1989 udało się przeanalizować zaledwie trzy podręczniki, w których znaleziono tylko jedną ilustrację odnoszącą się do czasów zakonu krzyżackiego. Jest to zamek w Trokach, który co prawda nie został zbudowany przez rycerzy zakonnych, ale ubarwia tekst dotyczący bitwy pod Grunwaldem⁷⁰.

W okresie demokratycznym 1990–1999 zwiększa się nieznacznie obudowa pozatekstowa. Bitwa grunwaldzka ilustrowana jest dwa razy⁷¹, rycerz krzyżacki – trzy⁷², a zamek w Trokach – raz⁷³. Razem sześć ilustracji na dziesięć przeanalizowanych podręczników.

Ilustracje w podręcznikach XX w. – kryterium narodowo-chronologiczne

Okresy historyczne/państwa	Polska	Niemcy	Litwa	Razem
Okres międzywojenny i emigracyjny 1918–1948				
Bitwa grunwaldzka	9	0	2	9
Hołd pruski	6	0	1	7
Rycerz krzyżacki	5	1	2	8
Zamek Malbork	2	9	0	11
Zamek Bałga	0	0	1	1
Razem	22	10	6	36
Okres socjalistyczny 1950–1989				
Bitwa grunwaldzka	2	0	0	2
Rycerz krzyżacki	2	0	0	2
Wojna 13-letnia	1	0	0	1
Zamek Malbork	2	4	0	6
Zamek Troki	0	0	1	1
Razem	7	4	1	12
Okres demokratyczny 1990–1999				
Bitwa grunwaldzka	3	0	2	5
Miasta w Prusach	3	0	0	3
Zamek Malbork	3	6	0	9

⁶⁹ *Ibidem*, s. 66, 73.

⁷⁰ A. Matutis, A. Stabingis, *op. cit.*, s. 19.

⁷¹ J. Brazauskas, *Historia Litwy od czasów najdawniejszych do Unii Lubelskiej. Podręcznik dla klasy 6–7*, przeł. Ł. Pocerwiczanie, Kowno 1995, s. 128; V. Jakimavicius, *op. cit.*, s. 120.

⁷² J. Brazauskas, *op. cit.*, s. 131; V. Jakimavicius, *op. cit.*, s. 112–113.

⁷³ V. Jakimavicius, *op. cit.*, s. 98.

Okresy historyczne/państwa	Polska	Niemcy	Litwa	Razem
Inne zamki	2	0	1	3
Wielcy mistrzowie zakonu	3	1	0	4
Rycerz krzyżacki	3	2	3	8
Organizacja zakonu i jego siedziba	1	0	0	1
Bitwa pod Płowcami	1	0	0	1
Wojna 13-letnia	1	0	0	1
Komiks słowny	1	0	0	1
Razem	21	9	6	36

Refleksje końcowe

W dzisiejszych czasach przyzwyczajeni jesteśmy do obrazkowego przedstawiania rzeczywistości. Zewsząd otaczają nas ikony, obrazy, ilustracje, czy to w postaci reklam, wystaw sklepowych, ilustrowanych książek, płyt, gazet, czy wszelkiego rodzaju mediów. Szczególnie młodzież coraz mniej uwagi poświęca słowu, a potrafi skupić się jedynie na obrazku. Jakże inaczej było w wieku XX! Niektórzy z nas uczyli się w tamtym okresie i z rozrzewnieniem wspominają pięknie napisane książki, które barwnymi opisami wpływały na wyobraźnię młodego pokolenia. Takie właśnie książki poddałam analizie w niniejszym tekście i sama byłam nieco zdziwiona małą liczbą ilustracji podręcznikowych. Przyzwyczajona do dzisiejszych podręczników szkolnych zapominałam, że kiedyś było inaczej.

Dokąd zmierza dzisiejszy świat ikonografii podręcznikowej? Na to pytanie będziemy mogli odpowiedzieć dopiero po analizie podręczników wydawanych po 1999 r., który otworzył świat wydawniczy na rynek szkolny i – szczególnie w Polsce i na Litwie – rozpoczął prawdziwy boom podręcznikowy. Wydawcy prześcigali się w uatrakcyjnieniu szaty graficznej i jak najszerszym dotarciu do nauczycieli, tym bardziej że ministerstwo edukacji nie narzucało jednego wydawnictwa i dawało dowolność wyboru szkołom i nauczycielom. Rozwój technologii i grafiki komputerowej powoduje umieszczanie w podręcznikach obszernego materiału ilustracyjnego o bardzo dobrej jakości. Ponadto we współczesnej edukacji szkolnej kładzie się nacisk na samodzielną analizę tekstów kultury, do których zalicza się również ilustracje. Tak więc przy kwerendzie materiału ilustracyjnego w podręcznikach wydawanych współcześnie należy koniecznie wziąć pod uwagę także blok ćwiczeniowy, pytania umieszczone pod ilustracją oraz zadania zawarte na koniec lekcji czy rozdziału, czego nie było w większości podręczników XX w.

Wysunięcie wniosków z analizy materiału ilustracyjnego podręczników XX-wiecznych siłą rzeczy będzie nieco uproszczone. Część z nich starałam się ująć

bezpośrednio w tekście artykułu, inne będą widoczne dopiero po głębszej refleksji politologicznej, która pozwoli na wydobyć ukrytych zamierzeń wydawców czy autorów spowodowanych ówczesną polityką międzynarodową, polityczną ideologizacją i wzajemnymi relacjami państwowymi. Mam nadzieję, że materiał ilustracyjny, który udało mi się „wydobyć” posłuży dalszym badaniom w zakresie dydaktyki historii, a być może również politologii, czy historii sztuki.

Izabela Lewandowska, *Darstellung des Deutschen Ordens in den Lehrbüchern...*

Zusammenfassung

Der Artikel entstand dank des für das internationale Projekt „Pruzenland gesammelten Quellenmaterials. Vergleichende Analyse regionaler Identitätskonstruktionen in Schulbüchern aus Deutschland, Polen, Litauen und Russland“, durchgeführt 2010–2013 vom Georg-Eckert-Institut in Braunschweig (Deutschland) und dem Institut für Geschichte und Internationale Beziehungen der Universität von Ermland und Masurien in Allenstein in Zusammenarbeit mit Partnern aus Russland (Moskau) und Litauen (Vilnius, Kaunas). Ziel der Forschung war eine vergleichende Analyse von Schulbüchern, die im Laufe des 20. und 21. Jahrhunderts eines der wichtigsten identitätsstiftenden Medien der jungen Generation waren. Insgesamt wurden 740 Lehrbücher in vier Sprachen analysiert. Das Projekt resultierte in zwei Monographien, eine auf Polnisch und eine auf Deutsch, die sich inhaltlich leicht unterscheiden, aber auf demselben Quellenmaterial basieren. In den Werken werden mehrere Hauptthemen analysiert: Landschaften Preußens, Besonderheiten der preußischen Stämme, Schlacht von Tannenberg, Fragen zur Religion, Kanon der Persönlichkeiten der Geschichte, Migration im 20. Jahrhundert sowie die Geschichte des Bildungswesens und der zeitgenössischen polnischen Regionalbildung. Da in beiden Monographien nur wenig Illustrationsmaterial verwendet wurde, werde ich im folgenden Text das in der Lehrbuchikonographie festgehaltene Bild des Deutschen Ordens analysieren. Die Recherche für diesen Text bestand in der Auswertung von Scans von Schulbuchseiten, die für das Projekt gesammelt wurden. Insgesamt gab es 228 Lehrbücher, von denen sich nicht alle auf das Mittelalter oder die Neuzeit beziehen und die chronologisch das Bestehen des Ordens beinhalten. Einige von ihnen hatten so allgemeine Titel, dass erst, als das Buch „durchblättert“ wurde, festgestellt werden konnte, dass es einen Bezug zur späteren Geschichte hatte.

Izabela Lewandowska, *The image of the Teutonic Order in handbook iconography...*

Summary

The article was written on the basis of source materials gathered for the purposes of the international project “Pruzenland [ziemie pruskie]. Porównawcza analiza regionalnych konstrukcji tożsamości w podręcznikach szkolnych Niemiec, Polski, Litwy i Rosji,” executed in the years 2010–2013 by the Georg-Eckert-Institut in Braunschweig (Germany) and the Institute of History and International Relations at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn in cooperation with partners in Russia (Moscow) and Lithuania (Vilnius, Kaunas). The research aims at a comparative analysis of school handbooks that were one of the most important means of shaping the identity of the young generation in the 20th and 21st centuries. A total of 740 handbooks in four languages was analysed. The resulting two monographies, one in Polish and one in German, differ slightly in terms of content but are based on the same source material. The works analyse several main topics: Prussian landscape, specificity of Prussian tribes, battle of Grunwald, issues of religion, canon of important figures across the ages, migrations in the 20th century, history of education and contemporary Polish education regarding the region. Since both monographs do not use the available illustrative materials extensively, this text analyses the image of the Teutonic Order in handbook iconography. The library search that preceded the writing process consisted in analysing scanned pages from handbooks gathered within the project. Not all 288 handbooks included therein regarded the Middle Ages or the modern times, which chronologically encompass the operations of the Order. Some of those publications have very general titles and only browsing through them allowed for the identification that they actually regard later times.

Dr hab. Izabela Lewandowska, prof. UWM
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Bibliografia

Źródła i opracowania:

Arnold Stanisław (red.)

1957 *Historia Polski do roku 1795*, oprac. H. Michnik, L. Mosler, wyd. 2, Warszawa.

Bieniek Maria

2007 *Dydaktyka historii. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn.

Brazauskas J.

1995 *Historia Litwy od czasów najdawniejszych do Unii Lubelskiej. Podręcznik dla klasy 6–7*, przeł. Ł. Pocewiczanie, Kowno.

Cegielski Tadeusz, Zielińska Katarzyna

1991 *Historia. Dzieje nowożytne. Podręcznik dla szkół średnich klasy II liceum ogólnokształcącego*, Warszawa.

Daugirdaitė-Sruogienė Vanda

1935 *Podręcznik historii dla szkół Kraju Kłajpedzkiego*, wyd. 4, Kłajpeda.

Dąbrowski Jan

1927 *Wiadomości z dziejów Polski*, t. 1, Lwów.

1928 *Wiadomości z dziejów Polski*, t. 2, Lwów.

Dowiat Jerzy

1970 *Historia dla klasy I liceum ogólnokształcących*, wyd. 4, Warszawa.

Dunger K., Stoll M.

1938 *Deutsche Geschichte*, T. 2: *Von der Gründung des Ersten Reiches bis zum Westfälischen Frieden*, Bamberg–München–Berlin.

Ebner F.

1956 *Geschichte des Mittelalters. Geschichtswerk für höhere Lehranstalten, Mittelstufe*, T. 2: *Mittelalter*, München.

Edelmann Moritz (red.)

1939 *Volkwerden der Deutschen. Geschichtsbuch für höhere Schulen, Klasse 3: Von der Gründung des Ersten Reiches bis 1648*, red. M. Edelmann, L. Gruenberg, oprac. H. Bartels, E. Buchholz, Leipzig–Berlin.

Erdmann J.

1953 *Erbe des Abendlandes. Lehrbuch der Geschichte für Höhere Schulen, Mittelstufe*, T. 2: *Das Mittelalter*, Düsseldorf.

Froning Richard, Wülker Ludwig

1921 *Lehrbuch der Geschichte für Lyzeen*, T. 2: *Das Mittelalter. Für Klasse IV*, wyd. 4, Leipzig–Frankfurt/Main.

Gebert Bronisław, Gebertowa Gizela

1918 *Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla klasy pierwszej szkół średnich*, Warszawa.

1924 *Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla klas niższych szkół średnich z 123 rycinami i 2 mapkami*, Lwów–Warszawa.

Gehl Walther

1939 *Geschichte*, 3. Klasse, Ausgabe A: *Oberschulen und Gymnasien: Von der Begründung des Ersten Reiches bis zum Ende des Dreißigjährigen Krieges*, Breslau.

Geniušas Juozas

1940 *Istorijos vadovėlis pradžios mokyklos V ir VI skyriui*, wyd. 3, Vilnius–Kaunas–Marijampole.

Hanning Jürgen

1989 *Bilder die Geschichte machen*, „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht“, H. 1, s. 10–31.

Hug Wolfgang, Göbel Walter

1993 *Unsere Geschichte. Ausgabe für Gymnasien in Bayern, Jahrgangsstufe 7: Vom Reich der Franken bis zum Beginn der Neuzeit*, Frankfurt/Main.

Hofmeier Franz

1992 *Wege durch die Geschichte, Geschichtsbuch Gymnasium Bayern*, T. 2, Berlin.

Jakimavicius Viktoras

1997 *Litwo ojczyzna moja. Podręcznik dla klasy V*, Wilno.

Janelli Marian, Kisielewska Julia

1920 *Z dziejów ojczystych. Zbiór opowiadań dla młodzieży szkół powszechnych i średnich z 35 rycinami i mapką*, Lwów – Warszawa.

Jasiński Tomasz

1999 *Historia. Starożytność, Średniowiecze. Podręcznik dla klasy I gimnazjum*, Warszawa.

Kaier Eugen, Göttling Hans, Lehmann Jakob,

1958 *Grundzüge der Geschichte*, T. 2/3, Vom Entstehen der abendländischen Einheit bis zum Wiener Kongress 1815, wyd. 6, Frankfurt/Main–Berlin–Bonn.

Koczerska Maria

1999 *Historia. U źródeł współczesności. Średniowiecze. Gimnazjum 1*, t. 2, wyd. 2, Warszawa.

Krzysztofowicz-Kozakowska Stefania

2001 *Kossakowie*, Wrocław.

Kuczyński Stefan

1987 *Jana Długosza chorągwie krzyżackie*, wstęp i oprac. S. Kuczyński, Warszawa.

Lewandowska Izabela, Zloch Stephanie (red.)

2013 *Ziemie pruskie w podręcznikach Polski, Niemiec, Litwy i Rosji. Porównawcza analiza regionalnych konstrukcji tożsamości w XX–XXI wieku*, Olsztyn.

2014 *Das „Pruzenland“ als geteilte Erinnerungsregion Konstruktion und Repräsentation eines europäischen Geschichtsraums in Deutschland, Polen, Litauen und Russland seit 1900*, red. S. Zloch, I. Lewandowska, seria: „Eckert. Die Schriftenreihe Studien des Georg–Eckert–Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung“, Bd. 135, Braunschweig.

Maternicki Jerzy, Majorek Czesław, Suchoński Adam

1994 *Dydaktyka historii*, Warszawa.

Matutis Anzelmas, Stabiginis Albertas

1988 *Opowiadania z dziejów ojczystych. Czytanki z historii litewskiej SSR dla klasy V*, Kowno.

Mitkowski Józef

1988 *Jan Długosz*, Warszawa.

Musiał Danuta, Polacka Krystyna, Roszak Stanisław

1999 *Historia. Podręcznik dla I klasy gimnazjum*, Gdańsk.

Müller Bernhard

1995 *Historia. Geschichtsbuch für Gymnasien, T. 2: Mittelalter und frühe Neuzeit*, Paderborn.

Ooman H.G. (red.)

1990 *Entdecken und Verstehen 1, Von der Urgeschichte bis zum Mittelalter*, Frankfurt/Main.

Pranas Cepenas

1919 *Lietuvos istorija*, Kaunas.

Rembieliński Jan

1948 *Historia Polski, t. 1: Średniowiecze*, Londyn.

Sanocki Adam

1942 *Dzieje Polski w zwięzłym zarysie*, Genewa.

Schiefer Wilhelm (red.)

1937 *Maier-Schirmeyer Lehrbuch der Geschichte für höhere Schulen, Mittelstufe, T. 2: Von der germanischen Frühzeit bis zum Westfälischen Frieden*, red. W. Schiefer, oprac. E. Kaier, P. Vogel, R. Kempen, wyd. 12, Frankfurt/Main.

Suchoński Adam

2004 *Środki dydaktyczne, w: Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny. Dla nauczycieli i studentów*, red. J. Maternicki, Warszawa.

Warneck Hans

1939 *Geschichtliches Unterrichtswerk für höhere Schulen, Klasse 3: Geschichte des Deutschen Volkes von der Gründung des Ersten Reiches bis 1648*, oprac. W. Rose, München–Berlin.

Zielińska Katarzyna, Kozłowska Zofia

1994 *Historia 2. Dzieje Nowożytnie 1492–1815. Podręcznik dla klasy II liceum ogólnokształcącego*, Warszawa.

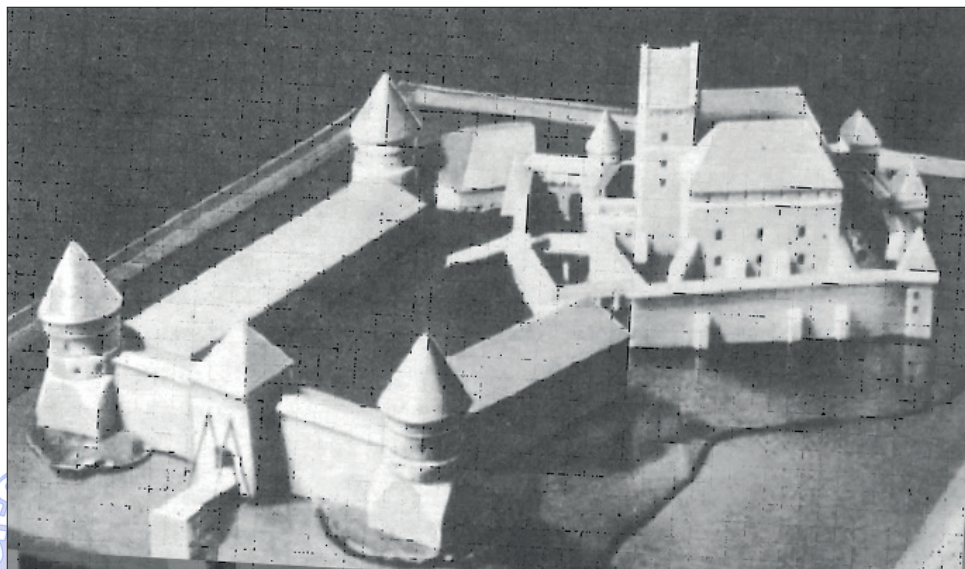
Zuber Karl-Heinz, Holzbauer Heinz

1994 *BSV-Geschichte, 2GN, Von Frankreich bis zum Dreißigjährigen Krieg*, München.

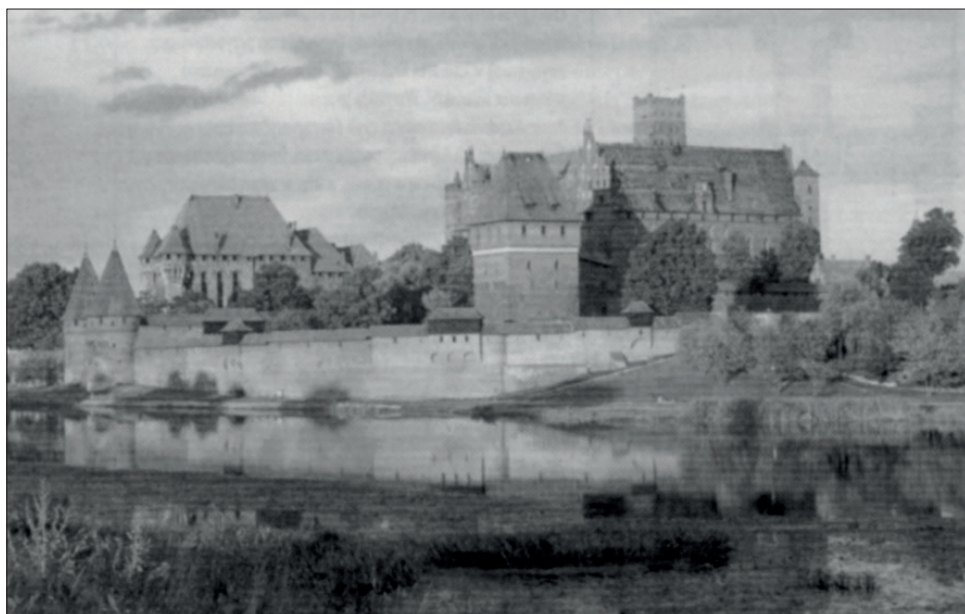
1998 *BSV-Geschichte, 2GN, Vom Mittelalter bis zur Europäisierung der Erde*, red. K.-H. Zuber, H. Holzbauer, München.

Strony internetowe

<http://culture.pl/pl/dzielo/martin-schoninck-oblezenie-malborka-w-1460-roku>

A. Matutis, A. Stabingis, *Opowiadania z dziejów ojczystych. Czytanki z historii litewskiej SSR dla klasy V*, Kowno 1988, s. 19. (str. art. 101)

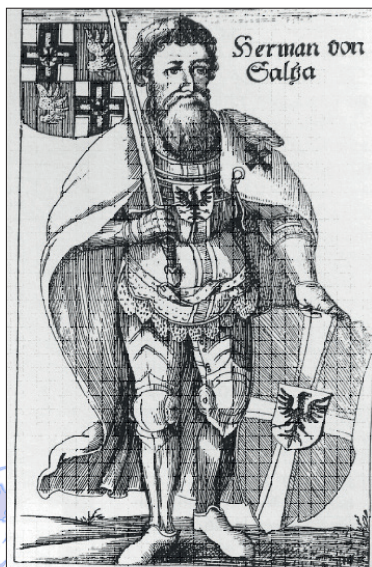
M. Koczerska, *Historia. U źródeł współczesności. Średniowiecze. Gimnazjum 1*, T. 2, wyd. 2, Warszawa 1999, s. 220. (str. art. 101)

M. Koczerska, *Historia. U źródeł współczesności. Średniowiecze. Gimnazjum 1*, T. 2, wyd. 2, Warszawa 1999, s. 120. (str. art. 101)

V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Podręcznik historii dla szkół Kraju Kłajpedzkiego*, wyd. 4, Kłajpeda 1935, s. 66. (str. art. 103)

2 Hermann von Salza, Hochmeister des Deutschen Ritterordens 1209–1239. Holzschnitt, 1684.

H.-G. Ooman (red.), *Entdecken und Verstehen 1, Von der Urgeschichte bis zum Mittelalter*, Frankfurt/Main 1990, s. 182. (str. art. 104)

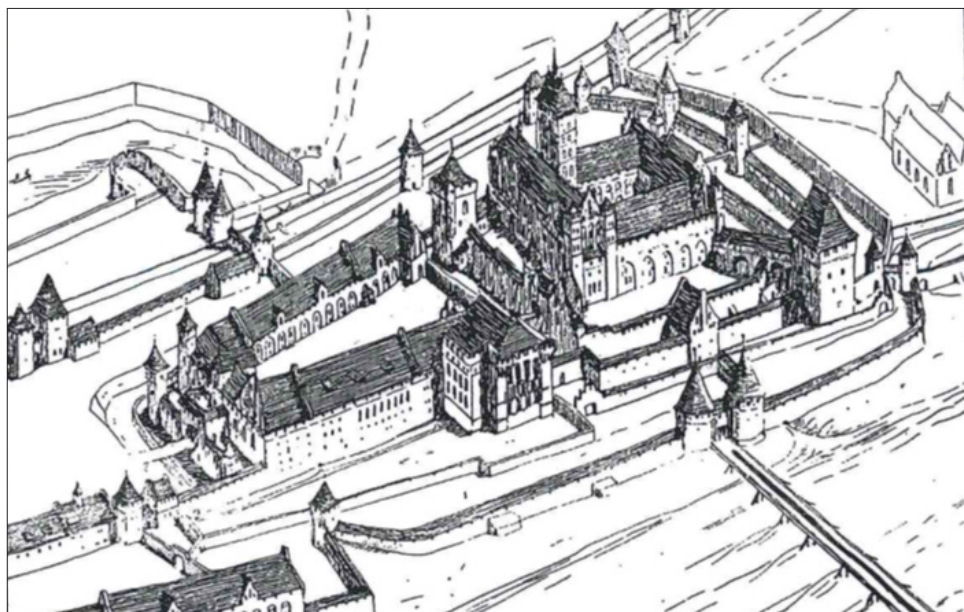
H.-G. Ooman (red.), *Entdecken und Verstehen 1, Von der Urgeschichte bis zum Mittelalter*, Frankfurt/Main 1990, s. 182. (str. art. 104)

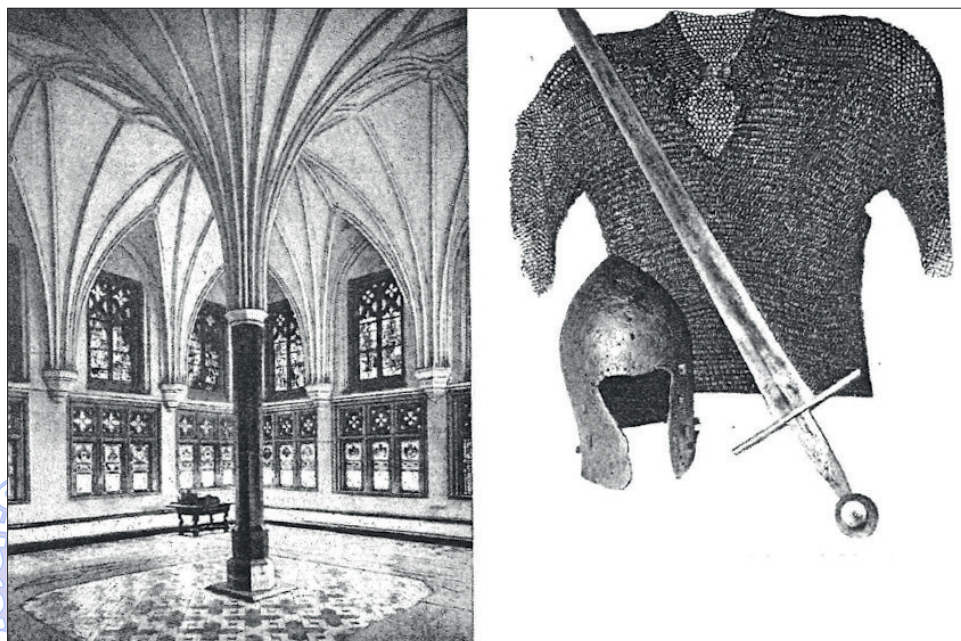
J. Dąbrowski, *Wiadomości z dziejów Polski*, t. I, Lwów 1927, s. 109. (str. art. 106 – śmierć wielkiego mistrza)

M. Koczerska, *Historia. U źródeł współczesności. Średniowiecze. Gimnazjum 1*, T. 2, wyd. 2, Warszawa 1999, s. 127. (str. art. 107)

W. Schiefer (red.), *Maier-Schirmeyer Lehrbuch der Geschichte für höhere Schulen, Mittelsstufe*, cz. 2: *Von der germanischen Frühzeit bis zum Westfälischen Frieden*, oprac. E. Kaier, P. Vogel, R. Kempen, wyd. 12, Frankfurt/Main 1937, s. 118. (str. art. 109)

W. Gehl, *Geschichte, 3. Klasse, Ausgabe A: Oberschulen und Gymnasien: Von der Begründung des Ersten Reiches bis zum Ende des Dreißigjährigen Krieges*, Breslau 1939, s. 9. (str. art. 109)